

Бекматова Ж., Исакова Т., Маткасымова В.

**ФИЗИКАЛЫК ЖАЛПЫЛЫКТАРГА НЕГИЗДЕЛГЕН МЕТАФОРАНЫН
ТАБЫШМАКТАРДА КОЛДОНУЛУШУ**

Бекматова Ж., Исакова Т., Маткасымова В.

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТАФОРЫ В ЗАГАДКАХ, ОСНОВАННЫХ НА
ФИЗИЧЕСКОЙ ОБЩНОСТИ**

Zh. Bekmatova, T. Isakova, V. Matkasymova

USE RIDDLES BASED ON THE METAPHOR OF PHYSICAL COMMUNION

УДК: 890.75/517

Макалада табышмактардын физикалык жалпылыктарына негизделген метафоранын табышмактарда колдонуу өзгөчөлүктөрү кеңири берилген.

Негизги сөздөр: табышмактар, өзгөчөлүк, колдонуу, метафора.

В статье подробно описывается применение метафор в зависимости от физических особенностей загадок.

Ключевые слова: загадки, особенность, применение, использование, метафора.

The usage of metaphors in dependence of physical features of riddles are told in detail in the given article.

Key words: puzzles feature, application, use, metaphor.

Табышмактын шарттуу диалог экендиги буга чейин жүргүзүлгөн байкоолорубуздан белгилүү болду. Диалогдун бул түрүнө катышкан топтун экинчи тарабы тапшырманын жандырмагын туура табышы керек. Ал эми биринчи тарап жашырылган ойдун маани-маңызын кыйыр түрдө билгизип, четин чыгарып суроо салат.

Табышмактардын структуралык белгилери, аткарган функциялары өтө эле көп кырдуу болгондуктан, конкреттүү, так аныктама берүү оңойго турбайт. Борбордук салавеси жыйынында Н.Адриани табышмактарга жооп табуунун жолдоруна байкоо жүргүзүп «бул ыкма магиялык салттын түшүм алууга эң жакшы жол ача турган ыкма» [1. 63] экендигине ынанган. Ошондой болсо да, табышмактардын структуралык багытына аныктама берүү бир топ кыйынчылыктарга алып келет. Анткени, антикалык замандын фольклорунан бери жашап келе жаткан табышмактардын структурасы метафора менен эле чектелип калбайт.

Табышмактын өнүгүү тарыхы адамзаттын ойлоп табуу жөндөмүнүн көп кырдуулугун айгинелейт. Айрыкча, ал оюн-зоок түрлөрүнүн олуттуу ой жүгүртүүгө түрткөн бөтөнчө түрү болуп саналат. Ошондой эле бул сөз оюнунун түпкү маңызы жашырылган негизги ойдун мазмуну өзгөчө мааниге ээ. Ошондуктан, табышмактын сырткы белгилери жана ички структурасы анын функциясына салыштырмалуу жай өзгөрөт.

Жүргүзгөн байкообуздун жыйынтыгында табышмактардын бир тарабы гана, салыштырмалуу тар чөйрөдө структуралык белгилердин түзүлүшү каралат. Бул көз караш—семиотикалык фольклор жанрынын бир аспектиси катары элес калтырса, поэти-

калык, этнографиялык тарыхый, ж.б. пландарда дагы башка аспектилерге ээ болот. Табышмактын негизги аспектиси, же этабы катары семиотикалык тарабынын бөлүнүп каралышы толугу менен жөндүү.

Түшүнүк белгилерине ылайык, табышмактардын эки тараптуу мааниси формалдуу жана маңыздык (мындан нары ф.м.) мазмундарга ээ. Тыбыштык (үндүк), графикалык көркөм маанилердин формалары биздин сезүү органдарыбыз аркылуу кабыл алынып, алардын формасы шарттуу түрдө башкаларга өткөрүлүп берилет. Семиотикалык маанайдагы жандырмактын табылуу процесси бир структуранын белгиси катары символикалык башка структура менен орун алмашкандай болуп туюлат:

$$\frac{\phi}{m} \text{ таб.} \longrightarrow \frac{\phi}{m} \text{ жандырмак}$$

Мындагы табышмак жана жандырмак алгачкы берилген индекс, башкача айтканда, бул оюнга катышкан биринчи тараптын табышмагы жана ага ылайык берилген ошол эле табышмактын жандырмагы. Бул жерден белгилей кетчү нерсе, биринчи тараптан предметтин каймана мааниси берилет. Ал эми ал суроого экинчи тараптан так жооп айтылышы зарыл. Айрым табышмактар сөз айкашынан же толук сүйлөмдөн куралышы мүмкүн. Ал эми анын жандырмагы жеке сөздөн турушу да толук ыктымал.

Турпаттык табышмактар

Жаныбарлардын табышмактардагы турпаттык мааниси көпчүлүк изилдөөлөрдө каралган негизги, классикалык табышмактардын түрүн ушундай жол менен бөлүштүрөбүз. Мындай табышмактардын жандырмагы берилген табышмактын түпкү маңызы болуп эсептелет:

$$\frac{\phi}{m} \text{ таб.} \longrightarrow \frac{\phi}{m} \text{ жанд.}$$

Маселен, турпаттык түзүлүшү боюнча сүрөттөлгөн элдик табышмакта:

Узун-узун уз келет,
Узун бойлуу кыз келет.
(дарыя) [7.66]

Бул табышмактын жана жандырмактын нукура формасында, жалпы көрүнүшүндө окшоштук байкал-

баса да жандырмактагы дарыя тоодогу мөңгүдөн башталып, түздүккө чейин жетип агып тургандыгы, адыр-түздөгү гүл бакчаларга азык болуп, жердин бетин кооздукка бөлөп тургандыгы аркылуу «узун бойлуу узга» маани-маңыз жагынан туура келет.

Эл ичинде айтылган турпаттык табышмактарда айрым материал, алмашса да, жандырмак процесинде ал эч кандай терс таасирин тийгизе албайт. Маани-маңыздык табышмактардын бул түрү боюнча далил иретинде мисал келтирип көрөлү:

Кодуракай бою бар,
Аңтара кийген тону бар.
(кой) [7.85]

Ат аркалуу,
Бээ курсактуу.
(чегиртке) [8.16]

Башы аттай,
Учканы куштай.
Чөккөнү төөдөй.
(чегиртке) [8.16]

Турпаттык табышмактарда айрым тыбыштар алмашып айтылышы да мүмкүн. Бирок бул көрүнүш да тексттин мазмунун, жандырмакка болгон талапты өзгөртө албайт:

Апсайган түрү бар,
Адам коркор үнү бар.
(аюу) [8.96]

Саксайган түрү бар,
Адам коркор сүрү бар.
(аюу) [8.96]

Турпаттык табышмактардагы каймана айтылган ой (суроо иретинде айтылган сөз) тилдик мааниде өзгөчөлөнүп турат. Анткени, ал сөз тил бирдиги болуп саналат. Башкача айтканда, жалпы тилдик маани менен табышмактын ортосундагы айырма «жакынкы» жана «алыскы» айырмага шайкеш келет. Ал эми күндөлүк кепте колдонулуп жүргөн сөз табышмактын текстинде нерселерге (денотаттарга) автоматтык түрдө сиңип, алардын маанисин төмөнкү баскычка чейин түшүрүп, башка маанилерден аны дифференциалдаштырып, зарылдыгына карата пайдаланылат. Табышмактардын жандырмагын талап кылган маани ошол эле суроо иретинде айтылган сөзгө жыйналат. Ошону менен катар эле анын башка түшүнүктөгү маанилер менен болгон байланышы актуалдашат. Ошону менен катар эле предметтин касиети, белгилери жана башка предметтер менен болгон байланышы аздыр-көптүр табышмактардын тексттеринде чагылдырылат. Маселен, чегиртке боюнча айтылган табышмакта анын тышкы келбети, жерден көтөрүлүп уча тургандыгы толук сүрөттөлөт. Ал эми кой боюнча айтылган табышмакта – анын кичине жандык экендиги, жүндүү териси боюнча алдын ала кабар берилет.

Тилдеги кадимки белги сөздөрдүн жайылышы өтө эле абстракттуу болгондуктан, элементардык тил бирдиктеринин кенен тарашы жасалма түр катары элес калтырат. Турпаттык табышмактардагы алгачкы

маани аныкталып, түшүндүрүлүп, башка мазмун жана түшүнүктөр менен байланышта экендиги чечмелениш керек. Бул анализ турпаттык табышмактардын таанып-билүү аспектин аныктайт.

Турпаттык түзүлүштүн ар кандай механизмдеринин жардамы менен табышмак түрүндөгү тексттердин жандырмак талап кылган бөлүгүндөгү элементтердин жана атрибуттардын берилиштерин ачып көрсөтүүгө болот. Бул өзгөчөлүктөн биз берилген маани-маңыз менен жандырмак талап кылган негизги бөлүктүн ортосундагы эки типти белги-легибиз келет: 1) жооп (жандырмак) иретинде айтылган сөздүн мааниси – жандырмактын табылышын талап кылган маңыздын бир бөлүгү.

Мисалы:
Текир-тукур жоргосу,
Башында бар торбосу.
Таңга маал азаны,
Тамагында казаны.
(торгой) [7.126]

Бул жерде канаттуу боюнча эч кандай кеп айтылбайт. Ал эми табышмактын текстти менен жандырмактын мазмуну жакындыгы – «башындагы дорбосу», «тамагындагы казаны» аркылуу туюнтулат; 2) жоопто берилген маани жандырмак талап кылган маңыз менен дал келет. Бул жерде белгиленген милдет «чыныгы» турпаттык элементтер менен (толук эмес, айрым элементтер менен гана) элемент, негизги маңызды жашырган (маскировкалаган) суроо, же аны алагды кылуучу бөлүк менен дал келет. Жогоруда келтирилген мисалдардын көпчүлүгүндө сакталган метафора жана образ түзүү үчүн колдонулган тилдик каражаттар ушул типке кирет.

Турпаттык аналогия аркылуу өсүмдүктөрдүн сүрөттөлүшү

Өсүмдүктөр дүйнөсү жан-жаныбарлар сыяктуу эле тирүү организм болуп саналат. Анткени, өсүмдүктүн кайсыл түрү болбосун, ал өсүп-өнүгүп, көбөйүү мүмкүнчүлүгүнө ээ. Ошону менен катар эле жыл мезгилине жараша тышкы көрүнүшүн өзгөртө алат. Тагыраак айтканда, жаз, жай айларында бүрдөп, гүл ачып, мөмө байлайт. Ал эми күз айларында мөмөсүн төгүп, саргая баштаса, кышка карата жан-жаныбарлар (айрыкча, адамзаты) атайын даярдык көрүп, жылуулана баштаса, бак-дарактар баригин түгөл төгүп (каргай-арчадан башкасы), жыналар калгандай көрүнөт. Жер-жемиштери сабактарынан ажыратылып, кампага киргизилет.

Жер жүзүндө жашаган башка элдер сыяктуу эле кыргыз эли байыртан бери эле өсүмдүктөрдүн өсүү процессине, формасына, жайгашкан ордуна, табият кубулуштары менен болгон карым катышына зирек байкоо жүргүзүп, оозеки чыгармачылыкта, анын ичинде табышмак жаратууда ыктуу пайдаланышкан:

Кудайымдын келини,
Куру бекер жүгүнөт.
(камыш) [7.81]

Эрбегей, сербегей,
Эшик ачып кирбегей.

(куурай) [7.83]

Медет аке башында,
Макмалдан Кызыл такыя.

(гүл) [7.88]

Бакча өсүмдүктөрү:
Узун-узун узарат,
Башы муштумдай кызарат.

(ышкын) [8.64]

Бою бир карыш,
Сакалы миң карыш.

(жүгөрү) [8.67]

Көк улагым көгөндө туруп семирет.

(коон) [8.73]

Кичине гана сары киши,
Өзү ичкени, сакалы тышкары.

(сабиз) [8.81]

Өсүмдүктөр боюнча айтылган табышмактардагы турпаттык мааниге ээ болгон белгилерди тура айтылган жандырмактагы маңыздын жубу катары элестетүүгө болот. Ошону менен катар эле ал түзүлүштү мазмундук байланыштагы бирдей белгиге ээ болгон төрт элементтүү формула менен туюнтууга болот:

$$\frac{\Phi a}{M a} = \frac{\Phi b}{M b}$$

Эми бизден бул эки ыкманын жазылышын чечмелеп берүү талап кылынат.

Биринчи, турпаттык табышмактардын түрү жалпы түшүнүктү туюнтууга жана түшүнүктөгү маңызды чечмелеп берүүгө мүмкүн болгон касиетке ээ. Табышмактын суроо иретинде айтылган бөлүгү экинчи баскычтагы мазмун болуп саналат. Ал эми маанилердин бири-бирине өтүшү төмөнкүдөй форма аркылуу жүзөгө ашырылат:

$$\frac{\Phi a}{M a} \text{ таб} \longrightarrow \frac{\Phi b}{M b} \text{ жан.}$$

Аалам жана табият кубулуштарынын турпаттык аналогиясы.

Аалам предметтери (Асман телолору, жер жана жердеги тоо, суу ж.б.у.с) жана табият кубулуштары менен адамзатын жашоо тиричилиги ажырагыс бир бүтүндүк катары биримдикте болгондуктан, ар бир предметтин жайгашуу ордуна, кыймылына, сырткы көрүнүшүнө кыргыз эли байыртан бери эле астейдил байкоо жүргүзүп, жылдын төрт мезгилинен кыштын жеңил же оор болушун, жай айларындагы аба-ырайынын күтүлүшүн жылдыздардын жайгашкан абалы боюнча алдын ала аныкташса (көбүнчү үркөр жылдызы боюнча аныкталат), алдыдагы айдын кургак же жаан-чачындуу болушун жаңырган Айдын жайгашуу абалына (чалкасынан, кырынан, көмкөрөсүнөн) карап белгилей алышкан. Аралыгында боло турган өзгөчөлүктү алдын ала божомолдоп айта

алышкан. А түгүл Ай-жылдыздардын абалына үзгүлтүксүз байкоо жүргүзгөн адамдар кайсыл күнү аба-ырайы кескин алмаша турганын да так айтып берүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болушкан. (Мындай ишмердик бүгүнкү күндө белгилүү коомдук ишмер Д.Сарыгулов тарабынан улантылууда).

Асман телолору белгилүү бир формага, сырткы көрүнүшү боюнча бөтөнчө белгилерге ээ болуп, адамзатын жашоо тиричилигинин уланышына белгилүү деңгээлде өз таасирин тийгизгендиктен, Ай, Күн, жылдыз, тоо, суу, булак, ж.б. элдик чыгармачылыкта метафора иретинде да, салыштыруу катары да арбын кездешкен болсо, элдик табышмактарда белгиленген нерселерди терең таанып билип, андагы касиетти башкаларга үйрөтүү максатында анын турпаттык түзүлүшүн күндөлүк турмушта арбын колдонгон предметтердин, күндө көрүп турган жаныбарлардын (анын ичинде адамдын да) турпатына окшоштуруп каймана маани жашырылып айтылган:

Көк дасторкон бетинде,
Кээде бүтүн, жарты нан.
Көп көрөбүз байкасак,
Бүтүн эмес жартыдан.

(Ай) [8.36]

Муз астында жүгүргөн
Музоо кашка тикилдек.
Жер астында жүгүргөн,
Жээрге кашка тикилдек.

(суу) [7.65]

Күзгү бетинде күйгөн мончок.

(жылдыз) [7,101]

Тоодон топ түштү, буту-колу жок түштү.

(мөндүр) [7, 101]

Мисал катары көрсөтүлгөн предметтер боюнча ички аналогиясына карата да түзүлгөн табышмактар арбын. (Аларга кийинчерээк кайрылабыз). Ал эми дал ушул учурда каралып жаткан табышмактар-аалам предметтеринин турпаттык көрүнүшү элдик байкоолордон так аныкталып алынган табышмактар. Маселен, биринчи табышмактын көмөкчү элементи асман кенен жайылган дасторкон катарындагы элестетилсе, табышмак тексттинин маңызы нан формасында берилген. Ал эми негизги элементи кээде бүтүн, бирде жарты нан (тиштелген) катары сүрөттөлөт. Демек, жандырмак чечүүчү тарап тегерек формадагы нерсенин табият кубулушуна байланыштуу бөксөрүп, кайра толуп тура турган бөтөнчөлүгү тууралуу элестүү ой жүгүртө алса, бул табышмактын тура жандырмагын эч кандай тоскоолдуксуз таба алат.

Экинчи табышмак боюнча жооп издеген адам эң оболу «тикилдек», «кашка» метафораларынын айланасында ой жүгүртүп, анын кыймылы кайсыл жерде болуп жаткандыгын бирге элестете алган болсо, агын суу жөнүндө кеп болуп жаткандыгын дароо сезет.

Каралган мисалдардын ичинен жандырмактын тура чечмеленишин кыйла татаалдыкты жараткан – төртүнчү табышмак. Анткени, топтун да эч качан колу-буту, же кармап алар туткасы болбойт. Ошондой эле тоонун боорунан топ сыяктуу көп эле тоголок нерселер куланып түшүшү мүмкүн. Бирок бул табышмактын текстинен астейдил эсте сактап кала турган белги–түшкөн нерсенин тоголонуп келбегендиги болуп саналат. Демек, жандырмак чечүүчү бул жерде «буту-колу жок түшкөн» нерсе тоодой бийик, тоодон алыс жактан келип түшкөндүгүнө ойдун нугун бурса, туура жооптун учугун табат.

Буюм-тайым жана курал-жарактардын турпаттык өзгөчөлүгү.

Ар бир адамдын аркалаган кесибине жараша пайдаланган курал-жарагы, турмуш-тиричилигинин өзгөчөлүгүнө карата карманган буюм-тайымы болот. Өзүнө «өмүр шерик» катары жакын көрүнгөн курал-жарактын да, буюм-тайымдын да сыры, сыны (турпаты) колдонгон адамга жат болуп калат. Ошондуктан, күнүмдүк жашоого тыгыз байланышкан предметтерди ар кандай жол менен элестүү сүрөттөп берүүгө калк катмарынын көпчүлүк бөлүгүнүн мүмкүнчүлүгү бар.

Көчмөн элибиздин турмушу мал чарбачылыкка, аңчылыкка, дыйканчылыкка тыгыз байланышта болгондуктан, малдан алынган чийки продукцияны иштетүүгө, дыйканчылыкка жана аңчылыкка байланыштуу курал-жарактар боюнча жаралган табышмактарды арбын жолуктурууга болот:

Керегеде ийри кабак,
Аны таба албагандын дарты тамак.
(орок) [7, 114]

Бир кемпир бар жалгыз аяк,
Тиштегени чийден таяк,
Шапалакта болгон сайын семирет,
Белинде куру миң сексен кабат.
(ийик) [7, 114]

Жыландан ийри, октон түз.
(ийне, учук) [7, 115]

Боору толо тиши бар,
Жыгач менен иши бар. (араа) [7, 115]

Мисалдарда көрүнгөндөй, ар бир предметтин ички маңызы, күнүмдүк турмушка карата болгон зарылдыгынан тышкары да, ар бир предметтин бири-бирине окшобой, жеке өзүнө гана мүнөздүү болгон сырткы көрүнүшү, формасы бар. Демек, кандай гана нерсе болбосун, турпаттык келбети боюнча толук

маалымат алган адам анын колдонулуш жагдайы, колдонулуш орду, аткарган кызматы боюнча жалпы түшүнүккө ээ болот.

Курал-жарак жана буюм-тайымдардын алкагында жаралган табышмактарды омонимдердин пайдаланылышына кенен жол берилет. Маселен, экинчи табышмакта негизги элемент катары кодонулган «аяк» «кемпир» метафорасынын буту катары киргизилген. Ал эми ушул эле «аяк» сөзүн омонимдик мааниден алып карай турган болсок, аяк-бут, аяк-кесе, аяк-тигил жак ж.б.у.с. бир нече маанини туюнтат.

Ал эми үчүнчү табышмактагы «октон түз» элементи атылган окко салыштырылып айтылбагандыгын белгилей кетишибиз керек. Анткени, «ок» омоним тобундагы сөз: мылтыктын огу, эки предметти кынтыксыз байланышта кармап турган ок. Мисалы, тегирмендин огу, техникалык кыймылдаткычтарды бириктирген ок.

Демек, үчүнчү табышмактагы ийненин түздүгү «ок» омониминин экинчи маанисинде колдонулган. Лингвистиканын белгилүү бир автономиясынын мазмундук өзөгүндө негизделген. Ал тилдеги ар кандай мааниге ээ болгон элементтердин мазмунун белгилеп көрсөтүүгө ыңгайлуу тилдик функцияны аткарат. Ошону менен катар эле ал өзүнө таандык форманы сактайт. Маселен, кол деген сөз–кол деген адамдын дене мүчөлөрүнүн бири катары колдонулат. Ошол эле «кол» деген сөздүн кийинки мааниси–аскер курамы, көмөкчү деген түшүнүктү туюнтат. Яван тилинде анын тыбыштык түзүлүшү жазуу түрүндө чагылдырылат. Белгиленген сөз маанилери, биринчиден, тилдик, экинчиден метатилдик болуп эсептелет.

Адабияттар:

1. М.А. Рыбникова. “Загадки”. Изд. Академия. 1997.
2. Б.Н. Пулатов. Изд. АН.СССР, М-Л., 1961 (777 стр).
3. Пословицы, поговорки, загадки в рукописных сборниках XVIII–XX веков.
4. М.А. Arbib. Метафорический мозг. Нью Уорк. Изд. Interscience. 1998.
5. А.Н. Садовников “Народные русские сказки”. Изд. Госметиздат, М., 1957.
6. Э. Кассирер., Р.Якобсон. “Теория метафоры”. Москва., Изд. Прогресс. 1990.
7. “Табышмактар”. 15-том. Бишкек, 2010.
8. А.Абдыракунов. “Бабалардан калган сөз”. Бишкек., 2002.

Рецензент: доктор философских наук Байгазиев С.